

УДК 343.241.2

Н.А. СТОРЧАК,

канд. юрид. наук, доц., Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3616-3955>

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ НА ВИПРАВЛЕННЯ ЯК МЕТУ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК

Ключові слова: мета покарання, утилітаризм, виправлення, виховання, позитивні зміни в особистості, ступінь виправлення

Різноманітність поглядів на цілі покарання є відображенням розвитку кримінального права, який знає існування абсолютних теорій, які вважають метою покарання спокуту, воздання за вчинений злочин; теорій корисності або соціологічних теорій (теорії загального або спеціального попередження, залякування, виправлення, психічного примусу, соціального захисту, нейтралізації, ресоціалізації, реабілітації тощо), а також змішаних теорій, які є найпопулярнішими, оскільки не одна з цілей не вичерпує покарання. При цьому в сучасній науці кримінального права спори про природу покарання та його цілі не припинилися.

Досліджуючи цілі покарання, в тому числі позбавлення волі на певний строк, практично всі фахівці єдині у тому, що це покарання переслідує мету виправлення засудженого. Розробку науково-практичних проблем її реалізації здійснювали Е.Р. Азарян, С.Ю. Битко, О.П. Горох, С.І. Дементьев, В.В. Мина, А.Ф. Міцкевич, Л.О. Мостепанюк, І.С. Ной, А.В. Синельников, Ф.Р. Сундуrow, І.В. Упоров, М.І. Хавронюк, А.І. Чучаєв, М.Д. Шаргородський та ін. Беручи за основу їх праці, можна визначити соціально-правову природу, нормативний вираз, зміст, різновиди, очікувані результати та ризики реалізації мети ви-

правлення, а також визначення її співвідношення з іншими цілями позбавлення волі, що й ставиться за мету дослідження.

Кримінальний закон не містить поняття цілей покарання, а лише їх перелічує, але таке визначення вироблено теорією кримінального права. Під цілями покарання взагалі та позбавлення волі на певний строк як виду покарання зокрема, як правило, розуміють ті передбачувані результати, яких прагне досягти держава (законодавець), застосовуючи покарання до особи, винної у скоєнні злочину [1, с.92–93; 2, с.85, 91–92; 3, с.69–70].

Законодавець закріплює цілі для всіх видів покарання у ч.2 ст.50 КК України: «покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами» [4]. Отже, на підставі наведеної норми цілями позбавлення волі на певний строк є кара засуджених, їх виправлення, запобігання новим злочинам (превенція, попередження) – спеціальне та загальне. Вони втілюють три класичні пенологічні теорії – кара або відплата (retribution), превенція або залякування (deterrence), виправлення (correction) [5, с.175].

У теорії кримінального права цілі покарання, в тому числі позбавлення волі на певний строк, формулюються по-різному. Кара як мета покарання ставиться під сумнів, але практично всі фахівці єдині у тому, що позбавлення волі переслідує цілі загальної і спеціальної превенції та виправлення (за радянських часів – також і перевиховання) [1, с.100–129; 2, с.96, 100; 3, с.77, 78; 6, с.96–97; 7, с.24–26; 8, с.5; 9, с.69].

У радянському законодавстві виправлення почало визнаватися не одразу – у Керівних заходах кримінального права 1919 року воно було відсутнє, але містилося вже у ст.8 Кримінального кодексу (далі – КК) УРСР 1922 року, ст.4 Основних засад кримінального законодавства СРСР та союзних республік 1924 року, КК УРСР 1927 року, ст.20 Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік 1958 року, ст.20 КК УРСР 1960 ро-

ку (поряд із перевихованням) [2, с.84–85; 3, с.67–69; 10; 11, с.17–19].

У сучасному законодавстві зарубіжних країн про виправлення як мету покарання йдеться у КК Франції (ст.132-59), Бельгії (ст.1), Мексики (ст.78), Республіки Болгарії (ст.36), Азербайджанської Республіки (ст.41.2), Киргизької Республіки (ст.41), Республіки Таджикистан (ст.46), Республіки Казахстан (ст.38), Республіки Узбекистан (ст.42). За КК Швейцарії виконання покарань має сприяти виховному впливу на засудженого та підготувати його до повернення до життя на волі (ст.37). У КК Латвійської Республіки йдеться про те, що однією із цілей покарання є досягнення того, щоб засуджені та інші особи дотримувалися законів і втримувалися від вчинення нових злочинів (ст.7). У КК Литовської Республіки йдеться про такий вплив на засудженого, що сприяє дотриманню законів і стримуванню від вчинення нових злочинів (ст.2). У Конституціях штатів Нью-Гемпшир і Монтана зазначено такі цілі покарання, як виправлення правопорушників і запобігання вчиненню злочинів. У КК штату Нью-Йорк термін «виправлення» був замінений на «соціальне відновлення особистості засуджених» [12, с.63].

Отже, мета виправлення визнається за покаранням упродовж кількох століть на рівні теорії та законодавства і не втрачає своєї актуальності в сучасному світі. Зокрема, тому що покарання – соціальне явище, зумовлене цілями та завданнями людського суспільства [13, с.44]. Тож дослідження виправлення як мети покарання у виді позбавлення волі дозволяє більш глибоко з'ясувати його соціальну природу та виявити соціальну значущість. Крім того, це має важливе науково-практичне значення – в залежності від того, які цілі стоять перед позбавленням волі на певний строк, слід встановлювати ті засоби, які будуть сприяти досягненню цілей, а також виробляти вимоги, яким повинні відповідати установи виконання покарань.

Теорія виправлення злочинця (відома ще як утилітаристська або консеквенціалістська) є

найновішою серед теорій покарання та найроповсюдженішою в кримінальному законодавстві різних держав, вона справила неабиякий гуманістичний вплив на еволюцію кримінально-правової доктрини [14, с.677]. Загальнови-знаним є твердження, що будь-яке покарання, яке погіршує стан засудженого, не має жодної користі для суспільства, тому воно має бути орієнтованим на певний результат, бути дійсно виправним, оскільки в іншому випадку воно вважатиметься продуктом відплати або ж благородної помсти [15, с.208–209; 16, с.306].

На думку одного з основоположників утилітаризму, Дж. Бентама, покарання допустиме лише в тому випадку, якщо тим самим будуть попереджені майбутні злочини. Покарання виправдане, якщо воно має своїм наслідком добрі результати, які переважають погані (цит. за [17]). К.Ф.Г. Генке стверджував: оскільки кара спрямовується на особу злочинця, то відплата до тих пір не може бути визнана досягнутою, допоки зла воля, проти якої скероване покарання, не буде замінена доброю волею (цит. за [18]).

Дослідження сутності виправлення призводить до висновків, що під ним прийнято розуміти:

- з одного боку, викоренення в особистості засудженого таких суб'єктивних властивостей, як антисуспільні погляди, переконання та звички, які призвели та реально здатні знов призвести до вчинення злочину, тобто гальмування негативних моментів у змісті особистості злочинця;

- із другого боку – набуття засудженим якостей, які свідчать про міцну звичку до елементарно добропорядної поведінки, соціально корисних настанов, знань і навичок, тобто формування у психіці особи позитивних із точки зору суспільства та його законослухняних громадян ціннісних орієнтацій [1, с.111; 6, с.96–97; 14, с.678; 19, с.572].

Таким чином, мета виправлення засудженого до позбавлення волі пов'язується зі змінами в його поведінці, свідомості, моральності та волі. Це підтверджує й положення КВК

України, за ч.1 ст.6 якого виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослужняної поведінки [20].

Власне кажучи, мета виправлення засудженого тісно пов'язана з уявленнями про виховання, оскільки основою виховання є процес перенесення, трансформації культурних цінностей, правил поведінки, знань і навичок у різних сферах діяльності у внутрішній зміст особистості [1, с.111]. Свого часу це знайшло вираження в законі – в ст.20 КК України 1960 року серед цілей покарання були названі й виправлення, й перевиховання засуджених [10]. Дискусії про розмежування цих термінів, а також доцільність їх використання у тексті закону не завершилися [2, с.93; 3, с.73–75; 7, с.24; 19, с.571, 575–576]. У чинному же кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві України терміна «перевиховання» немає.

Багаторічний досвід застосування покарань, у тому числі строкового позбавлення волі, засвідчив, що досягнення мети перевиховання важко оцінити, а іноді її досягнення нереальне, оскільки покаранню піддаються особи з уже сформованими рисами характеру, моральними настановами, з певним світоглядом і навичками поведінки. Крім цього, покарання в сучасних педагогічних теоріях серед багатоманітних способів виховного впливу на особу посідає досить скромне місце – розвиваючи дія покарання, сутністю якого є обмеження та позбавлення, що завдають страждань засудженому, досить обмежена [1, с.112; 3, с.69; 21, с.89–90].

Однак, при цьому мету перевиховання (виховного впливу) зберігають у своїх кримінальних кодексах Болгарія, Швейцарія, КНР [22, с.299–300] та й українське законодавство відводить неабияку роль вихованню, що можна простежити у КВК України при регламентації засобів виправлення та ресоціалізації (ч.1 ст.1, ч.2 ст.6, ч.1 ст.123, ст.ст.124, 127, 131 та ін.) [20].

У чинному кримінально-виконавчому (як і у радянському виправно-трудовому) законодавстві простежується градація засуджених за ступенем виправлення. Так, окремі норми КВК України поширюються на «засуджених, які стали на шлях виправлення», «засуджених, які сумлінною поведінкою і ставленням до праці (та військової служби) довели своє виправлення», «засуджених, які стають на шлях виправлення», а також згадується про небажання засудженого стати на шлях виправлення. Врахування ступеня виправлення має значення при застосуванні заходів заохочення, переведенні засуджених, притягненні до відповідальності осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, – ст.ст.67, 81, 101, 130, 166 КВК України тощо [14, с.679; 20; 23].

Оцінити ступінь виправлення можливо через ставлення до навчання, до праці та підвищення професійної кваліфікації, до колективу, до дотримання вимог режиму, до скоєного особою злочину і до призначеного судом покарання, до оточуючих і до своєї сім'ї і, нарешті, через самооцінку [21, с.90]. О.П. Горох детально визначає критерії сумлінної поведінки та ставлення до праці, які можуть свідчити про те, що засуджений став на шлях виправлення [24, с.146–149].

Щодо реальності мети виправлення у місцях позбавлення волі висловлюються такі думки: ця мета є важко здійсненою, проведення виховної роботи в колоніях є формальним, персоналу для цього не вистачає, новітні форми і методи виховання засуджених, зокрема ідея «педагогіки співпраці», сприймаються дуже повільно; виправлення осіб зі значним рівнем деформації правосвідомості перебуває поза межами покарання та є завданням суспільства; оцінка здатності кримінально-виконавчої системи докорінно впливати на світогляд особи, яка вчинила злочин, є надмірно оптимістичною; нерідко із кримінально-виконавчих установ звільняються особи, які не виправилися, і адміністрація зобов'язана звільнити без зволікань навіть злісних порушників.

ків режиму, якщо у них закінчився строк покарання, хоча саме ця категорія є потенційним резервом рецидиву; саме виправлення, як і щирість каяття, – показники, що не перевіряються; виправлення засудженого належить до благих побажань, які практично ніколи не впливають на реальне життя [3, с.103; 7, с.29; 14, с.680; 25, с.135–136; 26]. У той же час, навіть у разі відновлення злочинної діяльності не можна однозначно стверджувати, що причиною цього стала неефективність раніше призначеного покарання [27].

Усвідомлення ідеалістичності виправлення як мети покарання та її обмеженої результативності на практиці породило у теорії кримінального права висновки про необхідність розмежовувати рівні (напрямки, види) виправлення особи. Йдеться про «моральне» (внутрішнє) виправлення, наслідком якого є невчинення особою нового злочину з мотивів внутрішнього переконання, та «юридичне» (зовнішнє, «громадянське») виправлення, через яке особа утримується від нового злочину незалежно від мотивів, у тому числі під страхом покарання [18], (цит. за [28, с.42]), [26].

Орієнтація не лише на «юридичне», а й на «моральне» виправлення підтверджує, що ця мета дуже близька за змістом до тієї самої мети перевиховання засудженого, від якої законодавець на сучасному етапі розвитку кримінального права свідомо відмовився [26]. У контексті цього в юридичній літературі зазначається, що мету виправлення можна вважати досягнутою, якщо виховний вплив покарання на морально-психологічну, волюву та емоційно-чуттєву сфери засудженого призведе до того, що засуджений не буде вчиняти нових злочинів в силу змін в його психіці у виді негативного оціночного відношення до злочинних форм поведінки, позитивного ставлення до загальноприйнятих основних правил поведінки та готовності вести себе у відповідності з цими правилами. Вимагати більшого від виховного впливу покарання означає зануритися в утопію. А для позитивного результату у виді виховного впливу по-

карання на засудженого буде доволі достатньо, якщо він виправився, тобто під караючою дією покарання зрозумів, що злочин скоювати недобре та готовий вести себе законнослухняно [1, с.114].

Попередньо оцінюючи перспективність існування виправлення як мети позбавлення волі на певний строк (з необхідністю наукового розроблення цієї проблеми у подальших дослідженнях), можна дійти таких висновків:

- означена мета через низку причин не завжди є досяжною на практиці та її не просто оцінити через те, що вона має моральне наповнення, а мораль завжди є диференційованою (хоча б на суспільному та індивідуальному рівнях);

- мета виправлення є складовою соціальної корисності покарання, мірилом соціальної необхідності нести значні витрати на застосування покарання (на рівні держави, особи та суспільства);

- вона має ставитися на законодавчому рівні, адже, як вказує Е.Р. Азарян, закон повинен передбачати й такі реальності [6, с.97]. Це підтверджує і Л.О. Мостепанюк навіть для покарання у виді довічного позбавлення волі. При запропонованій нею прогресивній системі відбування покарання виправлення як мета довічного позбавлення волі буде, на її думку, реалізовуватися у повному обсязі [2, с.101, 103; 14, с.681];

- саме критерій виправлення є визначальним при застосуванні судом таких заходів, як звільнення від відбування покарання з випробуванням (ч.1 ст.75 КК України), умовно-дострокове звільнення (ч.2 ст.81), заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (ч.3 ст.82) [4].

Дослідження проблем, пов'язаних із виправленням як мети позбавлення волі, доповнює з'ясування її співвідношення з іншими цілями покарання. Слід відзначити, що науковці роблять спроби встановити послідовність та ієрархію таких цілей і виправлення серед них визнається середньою, базовою або проміжною метою [6, с.96–97; 9, с.69].

З усіх цілей покарання найбільше виправлення межує зі спеціальною превенцією. Їх схожість очевидна, адже і в одному, і в іншому випадку невчинення засудженим злочину – необхідна умова їх реалізації [26].

Однак, зустрічаються й уявлення про підпорядкованість мети виправлення спеціальній превенції або їх тотожність [1, с.103; 29, с.179]. Вони мають у своїй основі не лише констатацію схожості даних цілей, а й абсолютизацію мети спеціальної превенції, розгляд цієї мети у відриві від засобів і механізмів її реалізації.

Так, при досягненні мети спеціального запобігання виховні елементи є доповнюючими, а при виправленні – домінуючими. Виправлення, як правило, потребує застосування не одного покарання у чистому вигляді, а поєднання його з такими заходами, як праця, виховна робота, загальна та професійна освіта, і таким чином потребує більших зусиль для її досягнення, ніж спеціальне запобігання. При цьому виправлення засудженого здатне більш надійно запобігти рецидиву та створити основу для стійкої соціалізації особистості.

Інша мета позбавлення волі – кара – реалізується через застосування правообмежень, безумовно залякує, проте й виховує. Виправлення відбувається на фоні цієї кари. Вироблення певних корисних навичок і звичок відбувається в рамках режиму відбування покарання, який може нести як каральний, так і некаральний заряд. Каральний ефект означає загальне запобігання і разом з виховним ефектом відбивається на спеціальному запобіганні. Підвищення ефективності позбавлення волі неможливе шляхом посилення кари безвідносно до інтересів виправлення засуджених, тобто кара не виступає як самоціль. Мета виправлення не дозволяє забути, що злочинець не ворог суспільства, а його частина, і слідування цій меті наділяє позбавлення волі на певний строк гуманною і посправжньому загальносоціальною, визнаною суспільством та винним, характеристикою [30, с.136–137].

Підсумовуючи розгляд науково-теоретичних поглядів на виправлення особи як мету позбавлення волі, можна дійти таких висновків: така мета визнається за покаранням упродовж кількох століть на рівні теорії та закріплена не лише у національному КК, а й у сучасному законодавстві зарубіжних країн; виправлення засудженого є бажаним результатом для держави та суспільства, є складовою соціальної корисності покарання, проявом ідеї утилітаризму в кримінальному праві; досягнення виправлення особи пов'язується зі змінами в її поведінці, свідомості, моральності та волі; виправлення як мета позбавлення волі через низку причин не завжди є досяжною на практиці та її не просто оцінити; через певну ідеалістичність цієї мети, виділяються різні ступені її досягнення – «юридичне» та «моральне» виправлення; системна роль виправлення проявляється через його органічний зв'язок з іншими цілями покарання, а також урахування при застосуванні інших кримінально-правових заходів – умовно-достроковому звільненні, заміні невідбутої частини покарання більш м'яким тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мицкевич А. Ф. Уголовное наказание : понятие, цели и механизмы действия. СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2005. 327 с.
2. Мостепанюк Л. О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2005. 195 с.
3. Чучаев А. И., Абдрахманова Е. Р. Лишение свободы и проблемы его реализации : учебное пособие. Ульяновск : УлГУ, 1996. 124 с.
4. Кримінальний кодекс України : від 05.04.2001. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.
5. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии : Общая часть уголовного права / отв. ред. Н. Ф. Кузнецова. М. : Юрид. лит., 1991. 288 с.

6. Азарян Е. Р. Преступление. Наказание. Правопорядок. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. 203 с.
7. Дементьев С. И. Лишение свободы как мера уголовного наказания. Краснодар : Советская Кубань, 1977. 64 с.
8. Ной И. С. Теоретические вопросы лишения свободы. Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1965. 167 с.
9. Сундууров Ф. Р. Лишение свободы и социально-психологические предпосылки его эффективности. Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 1980. 216 с.
10. Кримінальний кодекс України : від 28.12.1960. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2001-05>.
11. Шаргородский М. Д. Наказание, его цели и эффективность. Л. : Изд-во Ленинградск. ун-та, 1973. 160 с.
12. Мина В. В. Виправлення засудженого як мета покарання крізь призму філософії права // Часопис Київськ. ін-ту права. 2011. № 2. С. 63–66.
13. Караман О. Л. Філософські аспекти проблеми покарання // Вісник Луганськ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. 2014. № 5(1). С. 39–49.
14. Сторчак Н. А. Виправлення як мета позбавлення волі на певний строк // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. 2009. Вип. 32. С. 676–682.
15. Моисеев С. В. Философия права : курс лекций. Новосибирск : Сиб. унив. изд-во, 2004. 262 с.
16. Шинкарьов Ю. В. Етичні засади кримінального покарання в Україні // Держава і право: de lege praeterita, instante, future : матеріали наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 27–28 листоп. 2009 р.). Миколаїв : Іліон, 2009. С. 305–306.
17. Бабахова Л. Г., Подройкина И. А. Наказание в процессе общественно-исторического развития // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. 2013. № 8 (39). С. 77–82. URL: <https://elibrary.ru/contents.asp?issueid=1131353>.
18. Мина В. В. Мета покарання крізь призму наукових теорій // Наукові записки Ін-ту законодавства Верховної Ради України. 2014. № 2. С. 20–26.
19. Энциклопедия уголовного права : [многотомное издание] / отв. ред. В. Б. Малинин. СПб. : Издание профессора Малинина, 2005–2008. Т. 8. Уголовная ответственность и наказание. 2007. 798 с.
20. Кримінально-виконавчий кодекс України : від 11.07.2003. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.
21. Пісоцька Н. Підвищення ефективності покарання у світлі впровадження гуманістичних засад у кримінально-правову політику України // Право України. 1999. № 12. С. 88–90.
22. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. К. : Юрисконсульт, 2006. 1048 с.
23. Виправно-трудоий кодекс України : від 23.12.1970. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3325-07>.
24. Горох О. П. Виправлення засудженого як підстава заміни невідбутої частини покарання більш м'яким // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2015. Т. 168. С. 146–151.
25. Гречанюк С. Шляхи вдосконалення діяльності персоналу пенітенціарних установ при організації виховно-виправного процесу // Підприємництво, господарство і право. 2005. № 3. С. 134–136.
26. Синельников А. В. Исправление осужденного как цель уголовного наказания // European science. 2015. № 8 (9). URL: <http://scienceproblems.ru/ispravlenie-osuzhdennogo-kak-tsel-ugolovnogo-nakazaniya.html>.
27. Бытко С. Ю. К вопросу о возможности исправления осужденных. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-vozmozhnosti-ispravleniya-osuzhdennyh>.
28. Ткачук В. Є. Деякі аспекти реалізації запобіжних цілей покарань, не пов'язаних із позбавленням волі // Право України. 2012/2. № 11/12. С. 419–424.

29. Ляхутін Р. Перспективи закріплення функцій покарання в Кримінальному кодексі України // Право України. 2009. № 7. С. 175–181.

30. Сторчак Н. А. Загальні засади та принципи призначення покарання при застосуванні позбавлення волі на певний строк : монографія. Миколаїв : ОППО, 2014. 246 с.

Сторчак Н. А. Науково-теоретичні погляди на виправлення як мету покарання у виді позбавлення волі на певний строк // Форум права: електрон. наук. фахове вид. 2017. № 4. С. 247–253. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_4_40.pdf

Аналізується правова природа, нормативний вираз та проблеми реалізації виправлення як мети позбавлення волі на певний строк. Розглядається співвідношення виправлення з іншими цілями позбавлення волі. Досліджується національний та зарубіжний досвід законодавчого регулювання та наукового розроблення проблеми виправлення засудженого.

Сторчак Н.А. Научно-теоретические взгляды на исправление как цель наказания в виде лишения свободы на определенный срок

Анализируется правовая природа, нормативный выражение и проблемы реализации исправления как цели лишения свободы на определенный срок. Рассматривается соотношение исправления с другими целями лишения свободы. Исследуется национальный и зарубежный опыт законодательного регулирования и научной разработки проблемы исправления осужденного.

Storcahk N.A. Scientific Opinions on Correction as Imprisonment's Purpose

In the article are analyzed the legal essence, legislative expression and problems of realization of correction as a imprisonment's purpose. The author considers correlation of correction with other imprisonment's purposes. The national and foreign experience of legislative regulation and scientific research of the problem of convict's correction is investigated.

Форум права